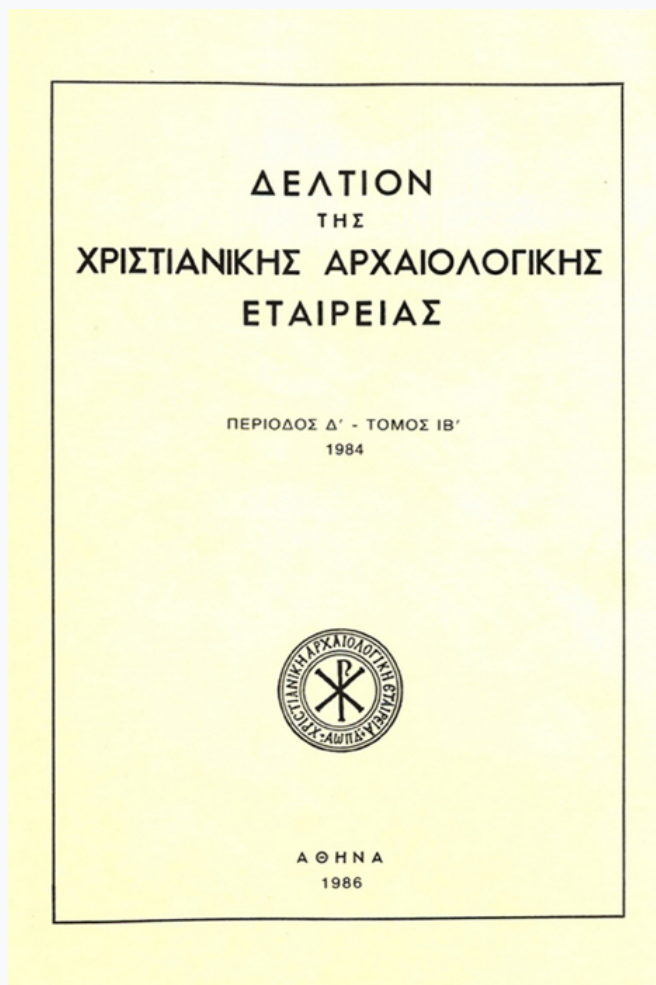

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 12 (1986)

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)

Βυζαντινή κεραμική στην Άρτα

Αγγελική ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ

doi: [10.12681/dchae.962](https://doi.org/10.12681/dchae.962)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ Α. (1986). Βυζαντινή κεραμική στην Άρτα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 12, 453-472. <https://doi.org/10.12681/dchae.962>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Βυζαντινή κεραμική στην Άρτα

Αγγελική ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα
της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)•
Σελ. 453-472

ΑΘΗΝΑ 1986

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΡΤΑ*

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τά εύρηματα από τις ανασκαφές πού διεξήγαγε τις τελευταίες δεκαετίες μέσα στην πόλη της Ἄρτας ἢ Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία Ἰωαννίνων, ὑπῆρξαν θετικές ἀποδείξεις γιά τήν ταύτιση τῆς σύγχρονης πόλης μέ τήν ὁμώνυμη βυζαντινή καί μέ τή σημαντική στήν ἀρχαιότητα Ἀμβρακία.

Πότε πῆρε τό νεότερο ὄνομά της ἡ πόλη, εἶναι ἄγνωστο. Γιά πρώτη φορά μνημονεύεται σέ γραπτή πηγὴ τό 1081¹, ἐνῶ ἀπό μεταγενέστερες φιλολογικές μαρτυρίες εἰκάζεται ὅτι τόν 11ο-12ο αἰ. διαδραμάτισε κάποιος διοικητικό καί ἐκκλησιαστικό ρόλο στήν περιοχὴ τῆς². Γιά τό 12ο αἰ. ἀναφέρεται καί ἐμπορική κίνηση πού ὀφείλεται κυρίως στους βενετούς ἐμπόρους³. Γιά τόν πληθυσμό τῆς πόλης, ἡ μόνη πληροφορία εἶναι ἐκείνη τοῦ Βενιαμίν ἀπό τήν Τουδέλη, ὅτι δηλαδή τό 1165 ὑπάρχει στήν Ἄρτα «φρούριον περιλαμβάνον μέχρις 100 Ἰουδαίων»⁴, μαρτυρία πού σημαίνει ὅτι ἡ πόλη θά εἶχε καί ἄλλον ἀρκετά μεγάλο πληθυσμό.

Ἀπό τά πρῶτα ὅμως χρόνια τοῦ 13ου αἰ. ἡ ἱστορία τῆς Ἠπείρου καί

* Ἡ ἔρευνα δέ θά μπορούσε νά πραγματοποιηθεῖ χωρίς τήν οἰκονομική ἐνίσχυση τοῦ Ἑθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, γιά νά καλυφθοῦν τά ἐξοδα φωτογραφιῶν, σχεδίων, συγκολλήσεων κτλ. Γι' αὐτό ἐκφράζω τίς θερμές μου εὐχαριστίες στήν ἐπιτροπὴ τοῦ Ἰδρύματος πού πρόθυμα ἐνέκρινε τό 1982 τήν αἴτησή μου. Ἐπίσης εὐχαριστῶ θερμὰ τήν Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία Ἰωαννίνων γιά τήν εὐγενική συμπαράσταση καί τήν ἄδεια δημοσίευσης τοῦ ὕλικου τῶν ἀνασκαφῶν. Στοιχεῖα γιά τή νομοματική κυκλοφορία στήν Ἄρτα μοῦ παραχώρησε τό Νομοματικό Μουσεῖο Ἀθηνῶν, τῆ διεύθυνση καί τούς συνεργάτες τοῦ ὁποίου εὐχαριστῶ θερμὰ. Ἐκφράζω τίς εὐχαριστίες μου στή Διευθύντρια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου γιά τήν παραχώρηση τῶν φωτογραφιῶν ἀπό τή μονή Βλαχέρνας. Οἱ φωτογραφίες ὅπως καί οἱ ἰσάριθμες ἐγχρωμες διαφάνειες εἶναι ἔργο τῶν φωτογράφων Ι. Ἰωαννίδου καί Λ. Μπαρτζιώτη. Ἡ σχεδίαση τῶν ἀγγείων ἐγινε ἀπό τό σχεδιαστὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Γ. Διαμαντόπουλο.

Στόν τόμο αὐτό δημοσιεύεται μόνο τό πρῶτο τμήμα τῆς ἔρευνας. Τό δεύτερο τμήμα μέ τίτλο «Μεταβυζαντινὴ κεραμικὴ στήν Ἄρτα καί σὸ Κάστρο τῶν Ρωγῶν» θά δημοσιευθεῖ σέ ἐπόμενο τόμο.

1. Δ. Ζακυθηνός, Περί τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΜ 21 (1951), σ. 179.

2. Ὁ.π., ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ «ἐπίσκεψις» Ἄρτης, ἀνῆκε σὸ θέμα Νικοπόλεως καί ἀργότερα ἀποκαλεῖται ἡ Ἄρτα «κεφάλαιον» τῶν πόλεων τῆς Ἀκαρνανίας. Τό 1157 μνημονεύεται ὁ πρῶτος ἀρχιερεὺς Ἄρτης Βασίλειος.

3. ἸστΕΕ, Θ', 1979, σ. 64.

4. Κ. Δ. Στεργόπουλος, Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἄρτας ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ΔΙΕΕ 21 (1978), ὅπου καί ἐξημενύεται ὅτι ὁ ἀριθμὸς 100 ἀφορᾷ σέ οἰκογένειες καί ἐπομένως 500 περίπου πρέπει νά ἦταν οἱ Ἰουδαῖοι στήν Ἄρτα.

ιδιαίτερα τῆς Ἄρτας παίρνει νέες διαστάσεις. Μετά τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους τῆς Δ΄ Σταυροφορίας τὸ 1204, ἕνα ἀπὸ τὰ ἀνεξάρτητα βυζαντινά κράτη που ἰδρύονται στὶς ἐπαρχίες εἶναι τὸ Κράτος τῆς Ἠπείρου, τὸ γνωστὸ ὡς Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου. Ὁ ἰδρυτὴς του, Μιχαὴλ Α΄ Δούκας (1205-1215), καὶ οἱ διάδοχοί του ἐδρεύουν στὴν Ἄρτα. Μὲ τὴν ἐπεκτατικὴ τους φιλοδοξία ἐνσωματώνουν στὸ κράτος ἐκτεταμένα ἐδάφη⁵. Μέσα σ' αὐτὲς τὶς περιοχὲς ζωντανεύουν χωριά καὶ πόλεις καὶ μετατρέπονται σὲ ἰσχυρὲς καστροπολιτείες, ὅπως τὰ Γιάννενα, ἡ Ναύπακτος, τὸ Ἄγγελόκαστρο κ.ἄ. Τότε πρέπει νὰ ὀχυρώθηκε καὶ ἡ πόλη τῶν Ρωγῶν. Ἡ Ἄρτα, ἔδρα ἡγεμόνων καὶ ἀρχόντων, κέντρο στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ πολιτικῆς ζωῆς, γίνεται κέντρο καὶ ἐμπορικῆς συναλλαγῆς καὶ λειτουργεῖ ἐκεῖ τοπικὸ νομισματοκοπεῖο⁶. Ἡ πόλη ὀχυρώνεται μὲ γερὸ τεῖχος, πύργους καὶ ἐπάλλξεις, πού ἀκολουθεῖ σὲ πολλὰ σημεῖα τὸ σωζόμενο περίβολο τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας⁷. Μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο κτίζονται παλάτια, καλαίσθητα ἀρχοντικά, κατοικίες, ἐκκλησίες, γεφύρια⁸. Τὰ μοναστήρια, σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ κράτους, πληθαίνουν καὶ γίνονται ἐστῆς παιδείας. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, στὶς ἐκκλησίες τοῦ 13ου ἀλλὰ καὶ τοῦ 14ου αἰ., ἀποκτᾶ δική της φυσιογνωμία⁹ καὶ τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοδομίας μὲ τὸν κεραμικὸ διάκοσμο φανερώνει ποιότητα τέχνης καὶ ὕλικό πλοῦτο. Ἀπὸ τὴν κοσμικὴ ἀρχιτεκτονικὴ κατάλοιπα δὲ σώθηκαν, ἀλλὰ οἱ λιγοστὲς πηγὲς ἀναφέρουν πῶς ἐντυπωσιακὰ οἰκοδομήματα στόλιζαν τὴν Ἄρτα. Μιά μεγάλη πυρκαγιὰ ὅμως τὸ 1360-65 τὴν ἀποτέφρωσε φαίνεται ὀλοκληρωτικά¹⁰.

Σ' αὐτοὺς τοὺς αἰῶνες τῆς ἀκμῆς ἴσως νὰ ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς ἡ μικροτεχνία (μεταλλοτεχνία, κεντητικὴ κτλ.), πού τόση ἀνάπτυξη εἶχε στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες. Εἰδικὲς ἔρευνες δὲν ἔχουν ἀκόμα δημοσιευτεῖ. Ὅπως ἄγνωστα θεωροῦνται, ὡς τώρα τουλάχιστον, λογοτεχνικά ἔργα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, μὲ μόνη ἐξαιρέση τὸ ἀνώνυμο «Χρονικὸ τῶν Τόκκων», γραμμένο σὲ στίχους τὶς

5. D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957. P. Soustal, *Nicopolis und Kephallenia*, Βιέννη 1981, λήμμα Ἄρτα, ὅπου καὶ ὅλη ἡ βιβλιογραφία ἢ σχετικὴ μὲ τὴν πόλη.

6. Π. Πρωτονοτάριος, Ἡ νομισματοκοπία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου, Ἠπειρ. Χρον. 24 (1982), σ. 130.

7. Καὶ τώρα ἀκόμη σὲ κάποιον σημεῖο, κάτω ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ τεῖχος εἶναι ὁρατοὶ οἱ κατώτατοι δόμοι τοῦ ἀρχαίου τείχους. Ἄ. Ὁρλάνδος, *ABME* 2 (1936), σ. 157.

8. Ὁ.π. καὶ ὁ ἴδιος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Ἀθήνα 1963.

9. Μ. Χατζηδάκης, Ὑστερὴ Βυζαντινὴ Τέχνη, Ἰστ.Ε.Ε., Θ', 1979, σ. 424 κ.ἑ.

10. Σερ. Ξενόπουλος, Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς ποτε ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου ἡπειρωτικῆς πόλεως Ἄρτης, Ἠπειρ. Ἐστία ΣΤ' (1957), σ. 120.

πρώτες δεκαετίες του 15ου αϊ. σε έκφραστική δημοτική γλώσσα¹¹.

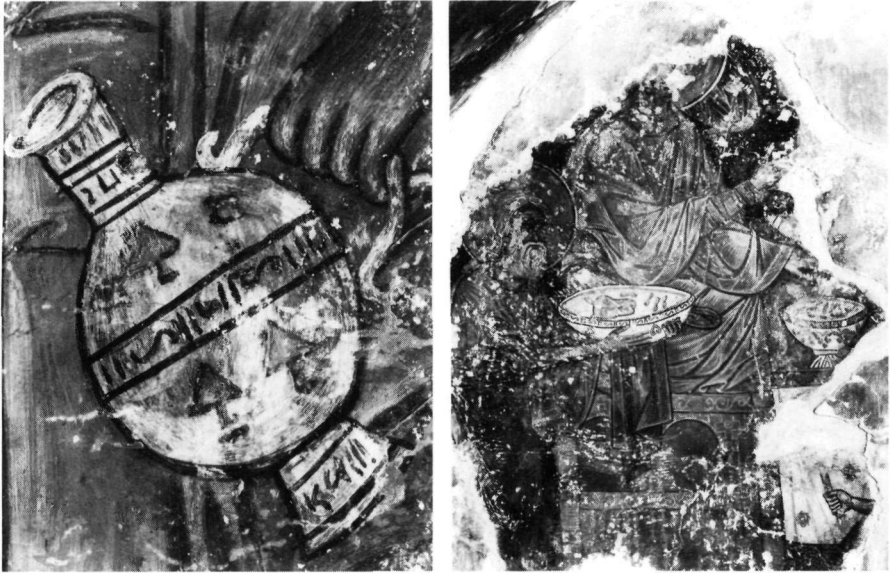
Ἡ ἀκμή του ἀνεξάρτητου βυζαντινοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου σθῆνει μέ τούς ἀπογόνους του Μιχαήλ Β΄ Δούκα (1231-1268), τό Νικηφόρο Α΄ καί τόν Ἰωάννη. Στή συνέχεια, γόνοι του ἰταλικοῦ οἴκου Orsini κληρονομοῦν μέ ἐπιγαμίες τόν τίτλο του δεσπότη καί κυβερνοῦν τό κράτος ἕως τό 1350 περίπου, ὅποτε τούς διαδέχονται καί πάλι ὡς γόνοι ἐπιγαμιῶν, σέρβοι ἡγεμόνες. Ἀπό τό 1385 καταδυναστεύουν τήν Ἠπειρο ἄλβανοί δυνάστες οἰκειοποιούμενοι τόν τίτλο τῶν δεσποτῶν. Ἡ κακή τους ὁμως διοίκηση θά ἀναγκάσει τούς Ἠπειρώτες, τό 1405, νά προσφέρουν τόν τίτλο του δεσπότη στό λατίνο κόμητα τῆς Ἐπτανήσου Κάρολο Α΄ Τόκκο (1405-1430), συνετό κυβερνήτη καί φιλέλληνα. Ἡ φλωρεντινῆς καταγωγῆς γυνάικα του Φραγκίσκα θά συμβάλλει μέ τήν προσωπικότητά της καί τό φιλελληνισμό της στήν εὐημερία του τόπου. Οἱ Τοῦρκοι κατακτοῦν τήν Ἄρτα τό 1449.

Οἱ ἱστορικές αὐτές διακυμάνσεις καθρεφτίζονται ὡς ἓνα βαθμό στήν παραγωγή τῆς ντόπιας ἀγγειοπλαστικῆς.

ΚΕΡΑΜΟΠΛΑΣΤΙΚΗ - ΑΓΓΕΙΟΠΛΑΣΤΙΚΗ 13ου-14ου αϊ. ΣΤΗΝ ΑΡΤΑ

Πληροφορίες γιά τήν κοινωνική σύσταση του πληθυσμοῦ τῆς Ἄρτας καί τήν ἐπαγγελματική ἐνασχόληση τῶν κατοίκων στούς βυζαντινοῦς αἰῶνες, δέν παραδίδονται. Μιά πρωτεύουσα ὁμως τῆς σπουδαιότητος τῆς Ἄρτας θά πρέπει νά συγκέντρωνε διαρκῶς ὄλο καί περισσότερο πληθυσμό, μέ ἐπακόλουθο τήν αὕξηση του ἀριθμοῦ καί τῶν ἐπαγγελμάτων. Ἡ κεραμοπλαστική, ὅπως καί ἡ ἀγγειοπλαστική, ἀσφαλῶς θά ἦταν ἀπό τίς πρώτες βιοτεχνίες πού πέρασαν στά χέρια του λαοῦ της. Ὁ οἰκοδομικός ὄργασμος πού παρατηρεῖται ἐξάλλου σέ ὄλο τό κράτος τῆς Ἠπείρου μέ τά ὄχρωματικά ἔργα, τά μοναστήρια, τίς ἐκκλησιές κτλ., προϋποθέτει τήν ὑπαρξη τοπικῶν ἐργαστηρίων, τῶν γνωστῶν βυζαντινῶν κεραμείων μέ τούς πλινθουργούς, τούς κεραμιδάδες καί τούς κεραμιδοπλάστες. Καθώς μάλιστα οἱ ἀναρίθμητες ἐκκλησιές τῆς Ἠπείρου ἦταν κτισμένες μέ τό πλινθοπερίδλητο σύστημα καί τή χαρακτηριστικά πλούσια κεραμοπλαστική διακόσμηση, πού ἀπαιτοῦσε ὄλο καί μεγαλύτερη ποικιλία ἀπό κεραμικές πλάκες, τοῦβλα, κεραμίδια,

11. Giuseppe Schirò, Τό χρονικόν τῶν Τόκκων, Ἰωάννινα 1965. Τό ποιητικό ἔργο του Κ. Ἐρμονιανοῦ (14ος αϊ.) δέν ὑπολογίζεται γιὰτί του λείπει κάθε λογοτεχνικό στοιχεῖο. Βλ. σχετικά Ν. Γ. Ζιάγκος, Φεουδαρχική Ἠπειρος καί Δεσποτάτο τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1974, σ. 296 (γιά τήν παιδεία, σ. 298). Ἐπίσης σχετικά D. Nicol, Πρόσφατες ἐρευνες γιά τίς ἀπαρχές του Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Ἠπειρ. Χρον. 20 (1980), σ. 39. Ν. Τωμαδάκης, Οἱ λόγοι του Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ΕΕΒΣ 27 (1927).

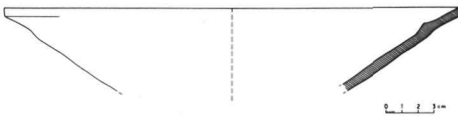

Εικ. 1 (α-β). Τοιχογραφίες από τό νάρθηκα τῆς μονῆς Βλαχερνῶν. Τέλος 13ου - ἀρχές 14ου αἰ.

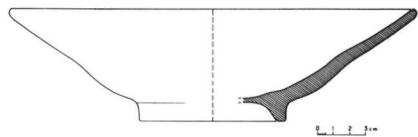

Εικ. 2. Ἄριθ. 95. Τμήμα γαβάθας (οἰκόπ. Κούρτη).

Εικ. 3. Ἄριθ. 75. Τμήμα γαβάθας (οἰκόπ. Ἄρχαίου Θεάτρου).

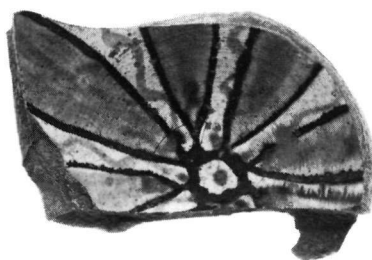
Εικ. 4. Τομή τοῦ ἀριθ. 95.

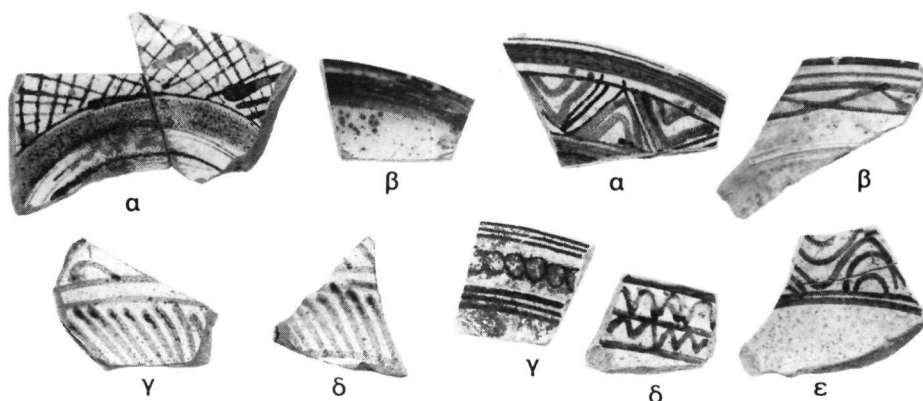
Εικ. 5. Τομή τοῦ ἀριθ. 75.

Είκ. 6. Ἄριθ. 74. Πυθμένας ἀνοιχτοῦ ἄγγειου (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).

Είκ. 7. Ἄριθ. 120. Πυθμένας ἀνοιχτοῦ ἄγγειου (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).

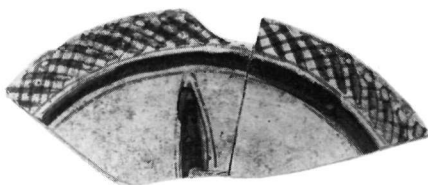

Είκ. 8. Ἄριθ. 81 α-δ. Ὕστρακα μέ ζωγραφιστή διακόσμηση (οἰκόπ. Μπανταλούκα).

Είκ. 9. Ἄριθ. 82 α-ε. Ὕστρακα μέ ζωγραφιστή διακόσμηση (οἰκόπ. Μπανταλούκα).

Είκ. 10. Ἄριθ. 93. Τμήμα γαδάθας (οἰκόπ. Ἀρχαίου Θεάτρου).

Είκ. 11. Ἄριθ. 94. Τμήμα γαδάθας (οἰκόπ. Κούρη).

πλακίδια, φιαλοστόμια¹² κτλ., τά εργαστήρια αυτά θά πρέπει νά ήταν πολυάριθμα. Δυστυχώς δέν έντοπίστηκε άκόμα τέτοιο εργαστήριο αυτής τής εποχής. Ίσως νά ήταν στημένα στίς παρυφές τής πόλης, αντίθετα μέ τά άγγειοπλαστεία τής, πού πρέπει νά αναγνωριστούν μέσα στή βυζαντινή πόλη όπως άκριβώς συμβαίνει καί στή μεταβυζαντινή¹³. Περίπτωση γνωστή καί άπό άλλες πόλεις του Βυζαντίου¹⁴.

Οί άρχαιολογικές άνασκαφές σέ διάφορα οικόπεδα μέσα στή σύγχρονη πόλη τής Άρτας, άπό τίς Έφορείες Κλασικών καί Βυζαντινών Άρχαιοτήτων Ίωαννίνων, έπισήμαναν οικιστικές καί ταφικές περιοχές τής βυζαντινής περιόδου. Καί οί δύο περιπτώσεις έδωσαν ένα μεγάλο άριθμό κεραμικών όστράκων άπό πήλινα άγγεία αυτής τής εποχής. Άποτελούν ένα σύνολο όμοιογενές, στόν πηλό, στό σχήμα, στή διακόσμηση. Έ άποψη ότι προέρχονται άπό τοπικά εργαστήρια βασίζεται στό μεγάλο άριθμό τους καί στίς ριζικές διαφορές πού παρουσιάζουν μέ τά λίγα έπέισακτα, πού βρέθηκαν μαζί. Κεραμικός κλίβανος όμως δέν έντοπίστηκε άκόμα. Έ χρονολόγηση τών όστράκων στό 13ο καί 14ο αί. βασίζεται στήν άνεύρεση νομισμάτων στά ίδια στρώματα καί δικαιολογείται άπό τήν άκμή τής Άρτας στους αιώνες αυτούς. Στατιστικά πλεονάζουν τά νομίσματα του 13ου αί., ένώ του 12ου καί του 14ου είναι λιγοστά.

Έ περίπτωση του οικοπέδου Μπακαγιάννη τής όδοϋ Βασιλέως Πύρου¹⁵ είναι ένδεικτική. Ό χώρος είχε χρησιμοποιηθεϊ για ταφές στό τέλος του 13ου καί στό 14ο αί. Σύμφωνα μέ τά ήμερολόγια άνασκαφής οί τάφοι

12. Τα φιαλοστόμια δέν πρέπει νά είναι έργο τών πλινθουργών αλλά τών άγγειοπλαστών, γιατί τό σχήμα τους άπαιτεί τροχό. Άποτελείται άπό στενό λαμό άγγείου (φιάλης), πού καταλήγει σέ τετράφυλλο στόμιο. Στη διακόσμηση τών τοίχων φαίνεται μόνο τό στόμιο καί γι' αυτό είναι πάντα χρωματισμένο πράσινο ή καστανό καί γυαλωμένο. Σχετικά βλ. Όρλάνδος, Έ Παρηγορήτισσα τής Άρτης, σ. 36.

13. Για τά μεταβυζαντινά άγγειοπλαστεία μέσα στήν Άρτα βλ. Άγγ. Χαριτωνίδου, Νεοελληνική κεραμική στήν Άρτα επί Τουρκοκρατίας, Έθνογραφικά 3 (1981-82), σ. 7. Για τών Άθηνών βλ. Μορφές μεταβυζαντινής κεραμικής, άθηναικά εργαστήρια, Άρχαιολογία 4 (1982), σ. 61. Για τά κεραμεία τών Άθηνών βλ. Ί. Τραυλός, Πολεοδομική εξέλιξη τών Άθηνών, Άθήνα 1960, σ. 151-154.

14. Για τά βυζαντινά άγγειοπλαστεία, βλ. Corinth XI, σ. 7 κ.έ. Φαίνεται πώς οί οικοδομικές παραβάσεις στίς βυζαντινές πόλεις ήταν συχνές, γι' αυτό ό νόμος (Κ. Άρμενόπουλος, Πρόχειρον νόμων ή Έξάδιδλος, Άθήνα 1971, σ. 116) καθόριζε τίς άποστάσεις πού έπρεπε νά τηρούνται άνάμεσα στίς κατοικίες καί στα κεραμικά καμίνια, τόν προσανατολισμό τους, άκόμα καί τήν άπόσταση του ενός καμινιού άπό τό άλλο, πού σημαίνει ότι συχνά ήταν συγκεντρωμένα πολλά μαζί.

15. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 346, 24 (1969): Χρονικά, σ. 246, 30 (1975): Χρονικά, σ. 210. Σέ βαθύτερα στρώματα άποκαλύφθηκε ό σημαντικός αρχαϊκός ναός τής άρχαίας Άμβρακίας. Στόν ίδιο χώρο (τωρινή πλατεία Κιλκίς), τήν εποχή τής τουρκοκρατίας λειτουργούσε τεκές καί στή συνέχεια τζαμί καί τούρκικο νεκροταφείο.

—πάνω από 100— όλοι στο ίδιο σχεδόν επίπεδο, άπλοϊ λάκκοι, σκεπασμένοι με πήλινες πλάκες ή ακάλυπτοι, έμοιαζαν βιαστικά άνοιγμένοι και οί νεκροί ήταν άκτέριστοι. Ίσως κάποιος λοιμός, πανώλη ή χολέρα (ή μήπως ή μεγάλη πυρκαγιά του 1360-65;), γνωστή πληγή άποδεκατισμού του πληθυσμού στους έπόμενους αιώνες στην Άρτα, νά είχε προκαλέσει και τότε μεγάλη θνησιμότητα. Οί νεκροί πρέπει νά τοποθετήθηκαν σέ στρώμα γής προγενέστερης χρήσης (13ου-14ου αι.), σέ επίχωση, ίσοπεδωμένη ειδικά για τή χρήση αυτή. Κάτω και γύρω από τούς τάφους βρέθηκαν όστρακα άρχαία, βυζαντινά (έγχώρια και ξένα), γυάλινα τμήματα βυζαντινών άγγείων και νομίσματα¹⁶.

Μιά άπόδειξη για τή μεταγενέστερη τοποθέτηση τών νεκρών πάνω στην επίχωση είναι ή περίπτωση του άγγείου άριθ. 119 (Εικ. 28) που συγκολλήθηκε από τμήματα προερχόμενα από τρεις διαφορετικές ομάδες. Τό ένα βρέθηκε κάτω από τήν ταφή και τά άλλα στο επίπεδο του τάφου.

Μιά άλλη παρατήρηση για τό διαταραγμένο στρώμα τής επίχωσης άναφέρεται στή σύσταση τών στρωμάτων τής: στην ομάδα 136/1976 βρέθηκαν ντόπια κεραμικά, ένα ξενόφερτο, τμήματα γυάλινων άγγείων και τά έξης νομίσματα: τέσσερα του Ίωάννη Βατάτζη (αυτ. Νικαίας, 1222-1252), ένα του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (αυτ. Νικαίας, 1259-1261), ένα Βιλλεαρδουίνου (ήγεμ. Άχαΐας, 1250-1278) και ένα άρχαίων χρόνων. Σέ βάθος 0,10-0,15 μ. κάτω από τήν ομάδα 136, ή ομάδα 143/1976 παρουσίασε τμήματα ίδιου τύπου κεραμικών και γυάλινων άγγείων και τά νομίσματα: δύο Μανουήλ Κομνηνού Δούκα (δεσπότη Ήπείρου και βασιλέως Θεσσαλονίκης 1230-1237) και ένα Ίσαακίου Β΄ Αγγέλου (αυτ. Κωνσταντινουπόλεως, 1185-1119). Βαθύτερα 0,10 μ. (ομάδα 144/1976) τά νομίσματα ήταν Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου μαζί μέ άρχαία. Τά περισσότερα όστρακα ήταν έγχώρια βυζαντινά, όμοια μέ εκείνα τών ομάδων 136 και 143.

Μιά πρόχειρη στατιστική στά νομίσματα του οικοπέδου άπέδειξε ότι τά ένενήντα περίπου είναι του 13ου αι., τά είκοσι του 12ου και δύο-τρία του 14ου αι. Άπό τά ένενήντα, τά πενήντα τρία ανήκουν στο κράτος τής Νικαίας, τά δεκατρία στους ήγεμόνες τής Ήπείρου και τά υπόλοιπα είκοσι τέσσερα κόπηκαν στά διάφορα φραγκικά κρατίδια του έλλαδικού χώρου. Τά νομίσματα του 14ου αι. είναι του Ίωάννη Β΄ Ορσίνι, δεσπότη τής Ήπείρου (1323-1335), ενώ εκείνα του 12ου αι. ανήκαν όλα στους αυτοκράτορες του Βυζαντίου. Όστόσο, νομίσματα του 12ου αι. δέν είναι άπίθανο

16. Πρώτη άναφορά για τά νομίσματα τής άνασκαφής βλ. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 248. Άργότερα άναγνωρίστηκαν από τό Νομισματικό Μουσείο τό σύνολο τών διακοσίων πενήντα περίπου νομισμάτων τής άνασκαφής.

νά κυκλοφορούσαν και τόν επόμενο αιώνα, όπως και του 13ου αι. να ίσχυαν και στο 14ο¹⁷. Η ποικιλία των νομισμάτων που παρατηρείται και η παρουσία κοπών άλλων περιοχών, μπορεί να δικαιολογηθεί από το γεγονός ότι η παραγωγή του νομισματοκοπείου της Ἄρτας ήταν ποσοτικά ανεπαρκής¹⁸. Πάντως τα νομίσματα της επίχωσης καλύπτουν το 13ο και το 14ο αι. της Ἄρτας. Επομένως, στην ίδια περίοδο πρέπει να ανήκουν και τα ντόπια κεραμικά, άσχετα αν μερικά από τα επείσακτα άγγεϊα είναι πρωιμότερα. Η περίπτωση των βυζαντινών τάφων στη Θήβα¹⁹, όπου η παρουσία κεραμικών και νομισμάτων αποδόθηκε σε έθιμα ταφής, δέ φαίνεται να ταιριάζει με τις ταφές της όδοϋ Πύργου.

Από τα έγχώρια κεραμικά της όδοϋ Πύργου μόνο τέσσερα όστρακα (άριθ. 74, 111, 115, 120) εικονίζονται έδω (Εϊκ. 6, 14, 13, 7). Τά ξένα βυζαντινά έργαστήρια αντιπροσωπεύονται με τά άριθ. 73, 116, 117, 118, 119, 170 και 171 α-β (Εϊκ. 34, 25, 28, 32, 33).

Στήν άνασκαφή του οικόπεδου Μπανταλούκα, στην παρυφή της πόλης, επάνω στην Έθνική όδό, διαπιστώθηκε βυζαντινός οικισμός σε στρώμα γής πολύ ταραγμένο από μεταγενέστερη κατοίκηση²⁰. Ο οικισμός έδωσε πολλά δείγματα ντόπιας κεραμικής (άριθ. 78, 79, 81 α-β-δ-ε, 82, 106) (Εϊκ. 15, 16, 8, 9, 12). Άνάμεσά τους δρέθηκαν πολλά επείσακτα, όπως τά άριθ. 77, 81 γ, 142, 143, 144 (Εϊκ. 35, 8, 29, 30, 31).

Ένα άλλο οικόπεδο μέσα στην πόλη έδωσε όμοια έγχώρια κεραμικά. Είναι της όδοϋ Αγίου Κωνσταντίνου, όπου στα κατώτερα στρώματα άνασκάφτηκε τό άρχαίο θέατρο της Άμβρακίας²¹. Πάνω από τό θέατρο τά στρώματα γής πρέπει να ανήκαν σε βυζαντινή κατοίκηση, ταραγμένα από μεταβυζαντινές οικίες με άφθονα νεότερα κεραμικά. Δείγματα ντόπιων κεραμικών όστράκων βυζαντινών χρόνων είναι τά άριθ. 75 (Εϊκ. 3) και άριθ. 93 (Εϊκ. 10).

Σέ έναν άλλο κοντινό δρόμο, στην όδό Αγίου Βασιλείου, στο οικόπεδο Κούρη, δρέθηκαν επίσης βυζαντινά κεραμικά όστρακα μέσα σε ταραγμένα στρώματα. Άντιπροσωπεύονται με τά άριθ. 94 και 95 (Εϊκ. 11 και 2). Ο

17. Για τή διάρκεια της κυκλοφορίας των βυζαντινών νομισμάτων γενικά: Cécile Morison, *The re-use of Obsolete Coins*, σ. 97, υποσημ. 5 στο Ph. Grierson, *Studies in Numismatic Method*, Cambridge 1983. Έπίσης M. Caramessini-Εconomides, *Contribution à l'étude de la circulation des monnaies byzantines en Grèce au XIII siècle*, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Άθήνα 1981, II.

18. Τό ίδιο συμβαίνει και σε άλλες περιοχές, βλ. Πρωτονοτάριος, ό.π. σ. 150.

19. Άντ. Κεραμόπουλος, *Παλαιά Χριστιανικά και Βυζαντινά ταφάι έν Θήβαις*, ΑΔ 10 (1926), σ. 124.

20. Βλ. ύποσημ. 22

21. Για τήν άνασκαφή στο οικόπεδο της όδοϋ Αγίου Κωνσταντίνου βλ. 'Ηλ. Άνδρέου, *Τό μικρό θέατρο της Άμβρακίας*, 'Ηπειρ. Χρον. 25 (1983), σ. 9.

Είκ. 12. Ἄριθ. 106. Τμήμα γαβάθας (οἰκόπ. Μπανταλούκα).

Είκ. 13. Ἄριθ. 115. Τμήμα γαβάθας (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).

Είκ. 14. Ἄριθ. 111. Πυθμένας ἀνοιχτοῦ ἀγγείου (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).

χώρος του οικοπέδου Μανάρα στη σημερινή οδό Κομμένου, πρέπει να βρισκόταν έξω από τη βυζαντινή πόλη²². Στα βυζαντινά χρόνια είχε χρησιμοποιηθεί για ταφές. Τά χώματα γύρω από τους ακτέριστους λακκοειδείς τάφους έδωσαν όμοια έγχώρια κεραμικά, όπως τό αριθ. 167 (Εικ. 17).

Παράλληλα όμως, στις ίδιες συλλεκτικές ομάδες του οικοπέδου Μανάρα παρουσιάστηκαν τμήματα άγγείων μέ διαφορετικού τύπου διακόσμηση και σχήμα, όπως τά αριθ. 159, 160, 161, 164 (Εικ. 18 και 19). Πρέπει να είναι και αυτά έγχώρια κατασκευής, άγνωστο αν είναι σύγχρονα μέ τά γνωστά ντόπια. Στις ίδιες ανασκαφικές ομάδες βρέθηκαν και τά αριθ. 162-163 (Εικ. 19) χαραχτά οστρακα από ξένα εργαστήρια. Στην ομάδα του αριθ. 164 βρέθηκαν και τά αριθ. 165, 166 (Εικ. 19). Ο νέος αυτός τύπος ζωγραφικής διακόσμησης πάνω στον υπόλευκο κάμπο ίσως ανήκει σέ μεταβατικό στάδιο πού οδηγεί στη μεταβυζαντινή κεραμική της Άρτας.

Στην ίδια περιοχή ανασκάφτηκαν και άλλα ταφικά συγκροτήματα²³. Τά κεραμικά ήταν τά γνωστά έγχώρια, όμοια μέ τά σύνολα των άλλων οικοπέδων.

ΕΓΧΩΡΙΑ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

Αξιολογώντας τά κεραμικά της Άρτας μόνον από τη διακόσμησή τους, θά τά χαρακτηρίζε κανείς ως ένα είδος έπαρχιακής λαϊκής τέχνης. Τό σχήμα όμως και ή λεία επιφάνειά τους φανερώνουν δεξιοτεχνία στο δούλεμα και τό πλάσιμο του πηλού. Ίσως να διευκόλυνε και ή σύστασή του. Είναι λεπτός, καθαρός, έλαφρός. Η όμοιότητά της σύστασης του μέ τον πηλό των μεταβυζαντινών και νεότερων κεραμικών οδηγεί στη σκέψη μήπως από τότε ή λάσπη του Άραχθου ποταμού, πού κυλάει δίπλα στην Άρτα, ήταν τό κύριο ύλικό του πηλού²⁴. Στα άδιακόμητα πού έμπαιναν μιά φορά στο καμίνι, ό πηλός είναι ανοιχτόχρωμος μέ άπαλό τόνο κεραμιδιού. Στα διακοσμημένα, μέ τό δεύτερο ψήσιμο, γίνεται πιό σκούρος ή ροδίζει.

Τό περίεργο είναι για ποιό λόγο οι άγγειοπλάστες της Άρτας σ' αυτούς τους αιώνες περιορίστηκαν μόνο στη ζωγραφική διακόσμηση και όχι στη χαραχτή (sgraffiti), ενώ από τό 16ο αί. ή επίδοσή τους στη χαραχτή μέ χρώματα έφτασε σέ αξιόλογη θέση σέ σχέση μέ τά άλλα σύγχρονα κεραμικά κέντρα. Στα εργαστήρια του άλλου βυζαντινού κόσμου, όπως της Κωνσταν-

22. Για την ανασκαφή βλ. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 401 και έπόμενων χρόνων.

23. Ανασκαφές άδημοσίευτες του έπιμελητή Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κ. Ε. Τσουρή.

24. Άγγ. Χαριτωνίδου, Στοιχεία παραδοσιακής κεραμικής 19ου και 20ου αί., Ήπειρος-Κέρκυρα - Ζάκυνθος, Ήπειρ. Χρον. 25 (1983), σ. 289.

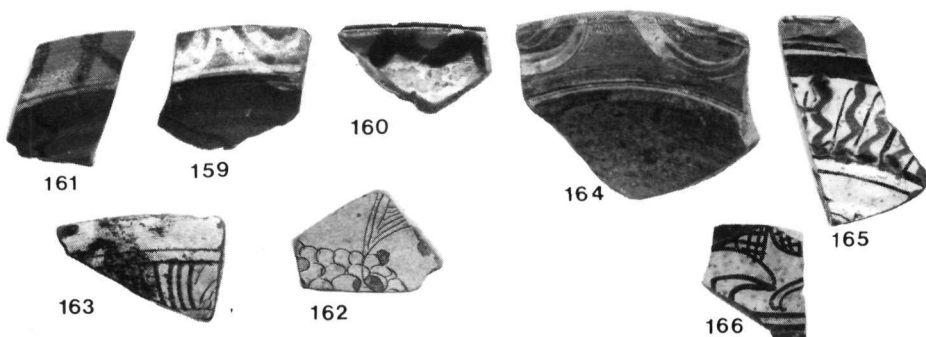
Είκ. 15. Ἄριθ. 78. Λαγήνι
(οἰκόπ. Μπανταλούκα).

Είκ. 16. Ἄριθ. 79. Λαγήνι
(οἰκόπ. Μπανταλούκα).

Είκ. 17. Ἄριθ. 167. Ἄπο κλειστό
ἄγγειο (οἰκόπ. Μανάρα).

Είκ. 18. Ἄριθ. 159-163. Ὅστρακα ἀπο ἀνοιχτά
ἄγγεια (οἰκόπ. Μανάρα).

Είκ. 19. Ἄριθ. 164-166. Ὅστρακα ἀπο
ἀνοιχτά ἄγγεια (οἰκόπ. Μανάρα).

τινούπολης²⁵, τῆς Θεσσαλονίκης²⁶, τῶν Σερρών²⁷, τῆς Κορίνθου²⁸, τῶν Ἀθηνῶν²⁹, τῆς Κύπρου³⁰, ἀκόμα καί στά ἐργαστήρια τῶν Βαλκανίων³¹ καί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας³², ἀπό τὰ μέσα τοῦ 13ου καί στό 14ο αἰ., δηλαδή στούς ὑστεροβυζαντινοῦς αἰῶνες, ἐξακολουθεῖ ἡ βυζαντινὴ παράδοση καί μέ ζωγραφικὴ καί μέ χαραχτὴ διακόσμηση. Μόνο πού τό σχέδιο ἀποδίδεται πιά μέ κάποια ἐπιπολαιότητα, βιασύνη ἢ ἀδεξιότητα σχετικὰ μέ τούς προηγούμενους αἰῶνες. Μέ τὴ συνοδεία ὁμως τῶν χρωμάτων –πράσινου καί κιτρινοκάστανου– καλύπτονται οἱ ἀδεξιότητες τοῦ σχεδίου καί τονίζεται εὐχάριστα τό θέμα. Αὐτὴ ἡ τεχνικὴ θά συνεχιστεῖ καί στό 15ο αἰ. στό βυζαντινὸ κόσμο, ἀλλὰ μέ κάθετη πτώση, ἀκολουθώντας τὴ μοῖρα τῆς αὐτοκρατορίας σέ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ κατακτημένου ἑλληνισμοῦ³³. Ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. ὁμως θά ξαναβρεῖ τὸν παλιὸ της δρόμο μέ νέα ἀναγεννησιακὴ πνοή.

Στὴν περιγραφή που ἀκολουθεῖ, τὰ ἐγγύωρια κεραμικὰ τῆς Ἄρτας κατατάσσονται σε τρεῖς κατηγορίες: α. Ζωγραφιστά, β. Μονόχρωμα, γ. Ἀχρωμάτιστα.

α. Ζωγραφιστά

Ἀπὸ τὰ πῆλινα ἐπιτραπέζια σκεῦη, τὰ *κάνεα* ἢ *κανία*, τὰ πιὸ κοινόχρη-

25. D. Talbot Rice, Βυζαντινὴ κεραμικὴ, Βυζαντινὴ Τέχνη - Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ, 9η ἔκδοση τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης, Ἀθήνα 1964, σ. 445.

26. Chr. Bakirtzis, D. Papanicolaou-Bakirtzis, De la céramique byzantine en glaçure à Thessalonique. 1ο Διεθνὲς Συμπόσιο Μεσημβρίας 1979, Σόφια 1981, σ. 430, εἰκ. 17 (ἀνάτυπο). Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, Ἐργαστήριο ἐφυαλωμένης κεραμικῆς στῆ Θεσσαλονίκη, Ἀφιέρωμα στῆ μνήμη τοῦ Στ. Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983 (ἀνάτυπο).

27. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, Βυζαντινὴ ἐφυαλωμένη κεραμικὴ ἀπὸ τίς Σέρρες, Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης, Χ.Α.Ε., Ἀθήνα 1983.

28. Corinth XI, σ. 135, 142 (Late Byzantine)

29. Fr. O. VVaagé, The Roman and Byzantine Pottery, Hesperia 2 (1933), σ. 316 (Late Sgraffito Ware).

30. Reports of the Department of Antiquities, Cyprus 1937-39, 1940-48, 1971 κ.έ.

31. M. Josijova, Céramique à decor sgraffito de Kaliacra, 1ο Διεθνὲς Συμπόσιο Μεσημβρίας 1979, Σόφια 1981, σ. 437. Athanas Popou, La céramique artistique de Tirmougrad, XIIIe-XIVe c., JÖB 32 (1982), σ. 215, Silvia Baraschi, Sur la production céramique de tradition byzantine au Bas-Danubé, Etudes byzantines et post byzantines I, Βουκουρέστι 1979, σ. 1. S. Georgieva, Céramique médiévale de la forteresse de Melnik, Ἀρχαιολογία 2 (1980), σ. 47 (Σόφια). M. Birtasević, Medieval Ceramics, Beograd 1970.

32. T. Tömöry, Medieval Sgraffito Ware from Anemurium in Cilicia, Belleten 41 (1977), σ. 30

33. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ λιτότητα τῆς ζωῆς στὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση εἶναι ἡ περιγραφή γιὰ τὰ σκεῦη τοῦ παλατιοῦ: *οὐδὲν ἦν τῶν πομάτων ἐκεῖ χρυσοῦν, ἀλλ' ἐν μὲν κασοιτέρινο, τὰ δ' ἄλλα κεραμέα καὶ ὀστράκινα...*» Κ. Σιμόπουλος, Ξένοι περιηγηταὶ στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1970, Α', σ. 326, ὑποσημ. 1.

στα ἦταν οἱ γαδάθες, τὰ σκουτέλια κατά τή βυζαντινή ὀνομασία καί λιγότερο τὰ ρηγά πιάτα, τὰ πινάκια ἢ τρυβλία³⁴. Τά βλέπει κανεῖς καί στίς βυζαντινές εἰκόνες καί τίς τοιχογραφίες τῶν ἐκκλησιῶν (Εἰκ. 1 β).

Ἡ γαδάθα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς στήν Ἄρτα εἶχε χαμηλή ταινωτή βάση. Οἱ πλευρές, ξεκινώντας ἀπό τή βάση μέ λοξή κατεύθυνση ἀνοίγαν ὑπερβολικά ἔως τό χεῖλος, ὥστε ἡ διάμετρος νά φτάνει ἔως 0,30 μ. (πρβλ. ἀριθ. 95, Εἰκ. 2 καί 4 καί ἀριθ. 75, Εἰκ. 3 καί 5). Ἐξωτερικά ἔμενε πάντα ἀδιακόσμητη οὔτε κἀν γυαλωμένη. Ἐσωτερικά ὅμως ἦταν κοσμημένη μέ χρώματα: ἡ ἐπιφάνεια δεχόταν ἀρχικά ἓνα λεπτό ἐπίχρισμα ἀπό ὑπόλευκο ὑγρό, πού μέ τό ψήσιμο ἔπαιρνε ἓνα ὠχροκίτρινο-σταρένιο ἢ ροδι χρώμα. Ὑστερα γινόταν ἡ ἐπιζωγράφηση μέ λεπτό πινέλο. Τά χρώματα ἦταν μόνο τό μαῦρο ἢ καστανόμαυρο καί τό λαδοπράσινο. Τελικά ὅλη ἡ διακοσμημένη ἐπιφάνεια ἀλειφόταν μέ ἓνα λεπτό, διαφανές, ἄχρωμο βερνίκι πού ἔδινε μιᾶ ἀνταύγεια, ἕναν ἰριδισμό στό χρώματα. Τά σχέδια ἀκολουθοῦσαν μιᾶ διάταξη: στό βυθό συνήθως ἓνας μεγάλος ρόδακας μέ μακριά λαδοπράσινα φύλλα καί μαῦρο περίγραμμα (ἀριθ. 75, Εἰκ. 3, ἀριθ. 74, Εἰκ. 6, ἀριθ. 120, Εἰκ. 7).

Στή μελέτη τῆς Παρηγορήτισσας τῆς Ἄρτας³⁵ ὁ συγγραφέας περιγράφοντας ἓνα θραῦσμα ἀπό πήλινο πινάκιο, πού βρέθηκε στήν ἀνασκαφή τοῦ παλιότερου τῆς Παρηγορήτισσας ναῖσκου, γράφει: «κοσμουμένου δι' ὠραίου ἐγκαράκτου ἐξαφύλλου ρόδακος ἐπί κιτρίνου γανώματος». Τό σχέδιασμα τοῦ ρόδακος (ὀ.π., εἰκ. 155, σ. 165) εἶναι ὅμοιο μέ τόν ρόδακα τοῦ ἀριθ. 120 ὀστράκου (Εἰκ. 7). Μοιάζουν μάλιστα νά βγήκαν ἀπό τό ἴδιο ἐργαστήρι. Ἐπομένως ἀπό παραδρομή θά χαρακτηρίστηκε «ἐγκάρακτος» ὁ ρόδακας. Ἐπιπλέον, ἡ χρονολόγησή του στό 12ο αἰ. δέν εἶναι βέβαιη ἐφόσον «ὁ ναῖσκος θά διετηρεῖτο μέχρι τῆς κατά τά τέλη τοῦ 13ου αἰ.... χρησιμεύσας ὡς τόπος ταφῆς».

Ἡ ὑπόλοιπη διακόσμηση στίς γαδάθες συγκεντρωνόταν στόν πλατύ γύρο, ἀκριβῶς γιά νά τόν τονίσει. Γιατί σπάνια μιᾶ πλαστική ἔξαρση τῆς ἐπιφάνειας ξεχώριζε τό γύρο τῆς γαδάθας ἀπό τίς παρεῖες (πρβλ. Εἰκ. 4). Μιά πλατιά γεωμετρική σύνθεση μέ συνεχόμενους γραμμικούς συνδυασμούς περιέτρεχε ὅλο τό γύρο μέ μαυροκάστανο καί λαδοπράσινο χρώμα. Ἡ διακοσμητική αὐτή ταινία πολλές φορές εἶχε πλάτος 0,03-0,07 ἐκ. (ἀριθ. 75, 81, 82, ἐκτός ἀπό τό γ, 93, 94, 95, 106, 115, Εἰκ. 3, 8, 9, 10, 11, 12 καί 13).

Μιά ἐξαίρεση στό σχῆμα καί στό θέμα τῆς διακόσμησης εἶναι τό ἀριθ. 111

34. Φ. Κουκουλές, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, Τά Λαογραφικά Α', Ἀθήναι 1950, σ. 219 κ.έ. γιά τίς ὀνομασίες τῶν ἐπιτραπέζιων σκευῶν. Γιά τίς ὀνομασίες κεραμικῶν γενικά βλ. Χ. Μπακιρτζῆς, Βυζαντινά τσουκαλολάγνα, Θεσσαλονίκη 1984.

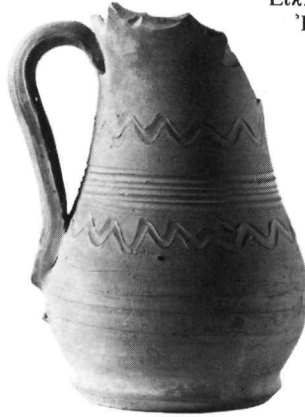
35. Ὁρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, σ. 23, 165, εἰκ. 155.

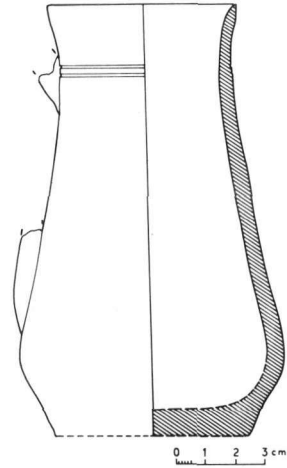
Εικ. 20. Ἄριθ. 109. Μαστραπάς.
Ἐκκλησία Κάτω Παναγιάς.

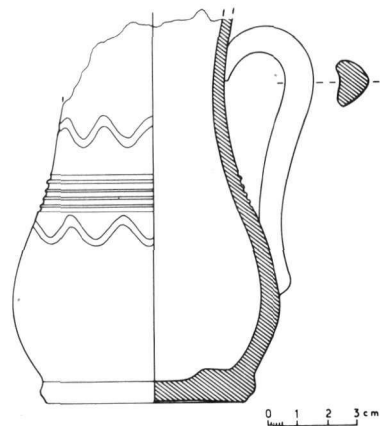
Εικ. 22. Στάμνες (ἀπό Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Ἀθήναι 1963, εικ. 36, σ. 41).

Εικ. 21. Ἄριθ. 110. Μαστραπάς.
Ἐκκλησία Κάτω Παναγιάς.

Εικ. 23. Τομή τοῦ ἀριθ. 109

Εικ. 24. Τομή τοῦ ἀριθ. 110.

Είκ. 25. Ἄριθ. 116. Ἄπο πυθμένα ἀνοιχτοῦ ἄγγειοῦ (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).

Είκ. 26. Ἄριθ. 117. Ἄπο πυθμένα ἀνοιχτοῦ ἄγγειοῦ (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).

Είκ. 27. Ἄριθ. 118. Ἄπο πυθμένα ἀνοιχτοῦ ἄγγειοῦ (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).

Είκ. 28. Ἄριθ. 119. Γαδάθα (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).

Είκ. 29. Ἄριθ. 142. Τμήμα ἀπό ἀνοιχτό ἄγγειο (οἰκόπ. Μπανταλούκα).

τιμήμα άγγείου (Εικ. 14). Προέρχεται από ένα είδος δίσκου με μεγάλο επίπεδο κυκλικό πυθμένα. Σέ όλη τήν επιφάνεια του πυθμένα ήταν ζωγραφισμένος ένας καθαλάρης. Σώζεται από τον κορμό και πάνω με τό κεφάλι κατά μέτωπο, τό άριστερό χέρι που κρατά κάτι άπροσδιόριστο, ή όριζόντια αίχμη του κονταριού και τιμήμα της κεφαλής του άλόγου. Τά μεγάλα έκστατικά μάτια είναι τό κύριο χαρακτηριστικό του προσώπου του. Ίσως νά πρόκειται για έφιππο κυνηγό με τό έξημερωμένο γεράκι στο άριστερό χέρι.

Έκτός από τίς γαθάθες βρέθηκαν διακοσμημένα και όρισμένα θραύσματα από λαγήνια, που συγκολλήθηκαν (άριθ. 78, 79, 167)³⁶ (Εικ. 15, 16 και 17). Άνήκουν και αυτά στα κανεα (Εικ. 1 α), τά επιτραπέζια δοχεία νερού ή κρασιού, τά κανάτια ή τσανάκια, όπως έρμηνεύει τή λέξη ό Κουκουλές³⁷.

6. Μονόχρωμα

Τά μονόχρωμα, σέ έντονο πράσινο τόνο, όστρακα είναι πολύ φθαρμένα και γι' αυτό άπροσδιόριστου σχήματος. Χαραριστικό τους είναι οί άσημένιοι ιριδισμοί. Ό Θεόφιλος, «ιερέας και μοναχός» του 12ου αι.³⁸, στην πραγματεία του αναφέρεται και στη βυζαντινή κεραμική, τά καμίνα, την τεχνική της διακόσμησης κτλ. Γράφει ότι οί άγγειοπλάστες του Βυζαντίου είχαν μεγάλη επιτηδειότητα νά ανακατώνουν στα χρώματα τό γυάλωμα, καθώς και τή χρυσόσκονη ή άσημόσκονη, που δίνει τούς ιριδισμούς στο κεραμικό. Άκόμα, επαινεί τούς τεχνίτες των γυάλινων δοχείων για τή θαυμαστή τέχνη τους στη διακόσμηση με φύλλα από χρυσό και άσημι.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, μαζί με τά κεραμικά βρέθηκαν διάσπαρτα συντρίμματα από θαυμάσιας τέχνης γυάλινα λεπτά δοχεία διακοσμημένα με χρυσό, άσημι και χρώματα. Πολλά είναι όμοια με τά γυάλινα δοχεία των έργαστηρίων της Κορίνθου, που χρονολογούνται στον 11ο-12ο αι.³⁹. Έδω όμως βρέθηκαν σέ επίχωση μάλλον 13ου αι. και χρειάζεται ειδική έρευνα για τήν εξακρίβωση. Άν πραγματικά είναι κορινθιακά προϊόντα, έρχεται στο φως άλλος ένας έμπορικός δρόμος των γυάλινων άγγείων της Κορίνθου⁴⁰.

36. Παράλληλη διακόσμηση με μεγάλες σπείρες όπως του άριθ. 167, σέ ιταλική στάμνα του 6' μισού του 12ου-13ου αι. αλλά με διαφορά χρωμάτων, βλ. St. Patitucci Ugeri, *La ceramica medievale Pugliese*, Fasano 1977, πίν. XIII.

37. Βλ. ύποσημ. 34.

38. Getano Ballardini, *L'eredità ceramista dell'antico mondo romano*, Roma 1964, σ. 230.

39. Corinth XX, πίν. 58, άριθ. 743, 744 κτλ., καθώς και Gl. R. Davidson, *A Medieval Glass Factory at Corinth*, *AJA* XLIV (1940), σ. 297-324.

40. Για τή διάδοσή τους και στη Σοβιετική Ένωση, βλ. F. D. Gurewitch, R. M. Djanroladiara, M. W. Malewsky, *Oriental Glass in Ancient Russia*, Leningrand 1968. Για τήν Κύπρο, Report of the Department of Antiquities, Cyprus 1971, A. H. S. Megaw, *Excavations at Saranda Kolones*, σ. 128, πίν. XXXIII/9.

γ. Ἀχρωμάτιστα

Ἀχρωμάτιστα κανατάκια τοῦ νεροῦ εἶναι τὰ ἀριθ. 109 και 110 (Εἰκ. 20, 21, 23 καί 24), μέ μόνο διάκοσμο τῆς λεπτῆς αὐλακιῆς. Βρέθηκαν στήν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου Ἄρτας μέ ἔνδειξη προέλευσης: «Ἄρτα, Κάτω Παναγιά, στόν τοῖχο τοῦ νάρθηκα, 1958». Ἄν πραγματικά προέρχονται μέσα ἀπό τόν τοῖχο τῆς ἐκκλησίας πού κτίστηκε τό 13ο αἰ., ἡ χρονολόγησή τους εἶναι σίγουρη.

Στό τέλος τοῦ 13ου αἰ. χρονολογοῦνται καί οἱ στάμνες τῆς Εἰκ. 22⁴¹, πού βρέθηκαν στήν ἐπισκευή τῆς ἐκκλησίας τῆς Παρηγορήτισσας. Εἶχαν τοποθετηθεῖ στό κτίσιμό της (1283-1296), ἀνάμεσα στά τύμπανα καί στήν καμπύλη τοῦ κεντρικοῦ τρούλου. Δυστυχῶς δέ σώζεται καμιά στάμνα. Ἴσως ξανατοποθετήθηκαν ὅπου εἶχαν βρεθεῖ.

Ἵοστρακα ἀπό ἀχρωμάτιστα ἀγγεῖα βρέθηκαν πολλά στίς ἀνασκαφές, ἀλλά ἡ συναρμολόγησή τους εἶναι δύσκολη.

Μιά ἀπώλεια γιά τή σύνθεση τῆς κεραμικῆς ἱστορίας τῆς Ἠπείρου εἶναι ἡ καταστροφή που ἔφερε ὁ χρόνος στά κεραμικά πινάκια, πού συνήθιζαν νά τοποθετοῦν οἱ χτίστες στίς ἐξωτερικές ὀψεις τῶν ἐκκλησιῶν. Σέ πολλές ἐκκλησίες τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου πού σώθηκαν ἔως σήμερα, ἀπομένουν τώρα πιά στούς τοίχους τὰ κούφια κοιλώματα τῶν ἀλλοτινῶν κεραμικῶν, ὅπως στήν ἐκκλησιά τῆς Ἁγίας Θεοδώρας καί τῆς Ἁγίας Ἐλεούσας στήν Ἄρτα, τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ροδιᾶς κτλ.⁴²

ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΞΕΝΩΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ

Τήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου, ἡ ζωή τῆς Ἄρτας καί τῶν ἄλλων πόλεων ἦταν ἀνοιγμένη, ὅσο μέ τόν ἄλλο βυζαντινό κόσμο καί τὰ φραγκικά κρατίδια, τόσο καί μέ τίς πόλεις τῆς Ἰταλίας. Λόγοι πολλοί, κατακτητικοί, στρατιωτικοί, ἐμπορικοί, ἐπιγαμίες κτλ. Ἔτσι δικαιολογοῦνται καί τὰ ποικίλα εἰσαγμένα κεραμικά πού βρῖσκονται στίς ἀνασκαφές. Ὅτι γινόταν μεγάλο ἐμπόριο κεραμικῶν ἀγγείων στό Βυζάντιο τό ἐπιβεβαιώνει καί τό τεράστιο φορτίο τοῦ ναυαγίου στή θάλασσα τῆς Πελαγοννήσου τοῦ 12ου αἰ., καθῶς καί τό ναυάγιο στίς ἀκτές τοῦ Καστελλόριζου⁴³. Τά

41. Ἡ φωτογραφία εἶναι παρμένη ἀπό τή μελέτη τοῦ Ὁρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας, εἰκ. 36.

42. Γιά τήν Ἁγία Ἐλεούσα βλ. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, πίν. 328 καί ΑΒΜΕ Β' (1936) γιά ὅλες τίς ἐκκλησίες τῆς Ἄρτας.

43. Χ. Κριτζᾶς, Τό βυζαντινό ναυάγιο Πελαγοννήσου-Ἀλοννήσου, ΑΑΑ IV (1971), σ. 176-182. Τά κεραμικά ἀπό τό ναυάγιο του Καστελλόριζου ἐκτίθενται στό τοπικό μουσεῖο πού ἀνοῖξε τό 1984.

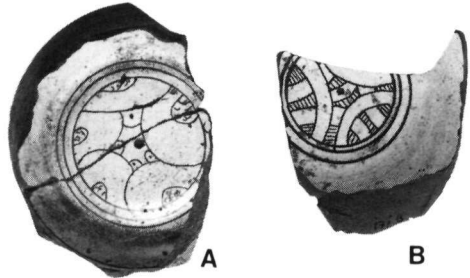
Είκ. 30. Ἄριθ. 143. Βάση ἀνοιχτοῦ ἄγγειου (οἰκόπ. Μπανταλούκα).

Είκ. 31. Ἄριθ. 144. Βάση ἀνοιχτοῦ ἄγγειου (οἰκόπ. Μπανταλούκα).

Είκ. 32. Ἄριθ. 170. Τμήμα γαβάθας (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).

Είκ. 33. Ἄριθ. 171 A-B. Πυθμένα ἀπό ἀνοιχτά ἄγγεῖα (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).

Είκ. 34. Ἄριθ. 73. Ἄπό πυθμένα ἀνοιχτοῦ ἄγγειου (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).

Είκ. 35. Ἄριθ. 77. Ἄπό πυθμένα ἀνοιχτοῦ ἄγγειου (οἰκόπ. Μπανταλούκα).

ἐργαστήρια ἀπ' ὅπου ἔφτασαν στήν Ἄρτα δέν εἶναι εὐκόλο νά προσδιοριστοῦν. Μπορεῖ νά προσεγγίζουσι στή διακόσμηση κτλ. μέ τῆς Κορίνθου ἢ τῶν Ἀθηνῶν ἀλλά γιά ὅλα πρέπει κανεῖς νά διατηρεῖ ἐπιφυλάξεις⁴⁴. Παραδειγματικά ἀναφέρονται ἐδῶ τά ἐξῆς: στό ἀριθ. 116 (Εἰκ. 25) τά πόδια τοῦ πουλιοῦ ἔχουν κάποια ὁμοιότητα μέ τό Α74 τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (Hesperia VII (1938), εἰκ. 14), ὅπως καί μέ τήν παράσταση σέ πινάκιο τῆς Πελαγονήσου (AAA IV (1971), σ. 181, εἰκ. 10). Καί στίς δύο περιπτώσεις χρονολογοῦνται στό 12ο αἰ., ἐνῶ στή συλλεκτική ὁμάδα τοῦ ἀριθ. 116 βρέθηκε νόμισμα τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου. Τό ἀριθ. 117 (Εἰκ. 26) προσεγγίζει τά ἀνάλογα Medaillon Style ἀριθ. 1436, Εἰκ. 125 καί πίν. XLVIIe τῆς Κορίνθου τοῦ 12ου αἰ. Ὅμως τό χάραγμα τοῦ ἀριθ. 117 δείχνει μεταγενέστερο.

Γιά παράλληλο τοῦ ἀριθ. 118 (Εἰκ. 27) βλ. Zeuxippus Ware, A. H. S. Megaw, BSA 63 (1968), πίν. 20b, 6925. Τό ἀριθ. 119 (Εἰκ. 28) κατατάσσεται στά Spiral Style (τοῦ 12ου αἰ. κατά τό Morgan). Τό ἀριθ. 142 (Εἰκ. 29), στά χαρακτηριστικά τῶν προσώπων, θυμίζει τό γνωστό πιάτο τῆς Κορίνθου C-34-54 ἀριθ. 1685, τοῦ 12ου-13ου αἰ., μέ τό ἀγκαλιασμένο ζεύγος. Ὅμως δέν εἶναι ἀπό τό ἴδιο ἐργαστήριο.

Τά ἀριθ. 143-144 (Εἰκ. 30-31) ἔχουν στή βάση τους χαραγμένα τά σήματα τῶν ἐργαστηρίων ἢ τῶν τεχνιτῶν. Ὅμως εἶναι πολύ κοινά σέ πολλά κεραμικά, ὅπως τῆς Κορίνθου (Corinth XI, εἰκ. 110 i καί εἰκ. 181 ἀριθ. 507 κτλ.). Τά ἀριθ. 170 (Εἰκ. 32) καί ἀριθ. 171 A-B (Εἰκ. 33) ἔχουν πολλά παράλληλα τοῦ 12ου αἰ. στήν Κόρινθο. Τό ἀριθ. 82 γ (Εἰκ. 9) ὄστρακο μοιάζει νά ἀνήκει σέ πρωτομαγιόλικο κεραμικό. Ἡ διακόσμηση στό γύρο εἶναι ἀνάλογη μέ τῶν πρωτομαγιόλικων τῆς Κορίνθου, π.χ. τό πιάτο μέ τό καράβι ἀριθ. 804 (Corinth XI, εἰκ. 84), ὅπως καί τό πιάτο μέ τό ψάρι ἀριθ. 802. Ο Morgan τά χρονολογεῖ στό 12ο αἰ., ὁ Whitehouse στό 13ο⁴⁵ καί ἡ S. Patitucci Ugeri ἐπίσης στό 13ο αἰ.⁴⁶.

Τέλος, ἀπό ἄγνωστο ἐργαστήριο προέρχονται τά ὄστρακα ἀπό βάσεις ἀνοιχτῶν ἀγγείων ἀριθ. 73 (Εἰκ. 34) καί ἀριθ. 77 (Εἰκ. 35).

Ἀθήνα

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ - ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ

44. Γιά τήν ἀμφιβολία πού πρέπει νά ὑπάρχει πάντα στήν ἐντόπιση προέλευσης τῶν κεραμικῶν ἀπέδειξε ἡ φασματογραφική ἀνάλυση τοῦ πληοῦ κεραμικῶν ἀπό τήν Ἀθήνα, τήν Κωνσταντινούπολη καί τό ναυάγιο Πελαγονήσου. A. H. S. Megaw and R. E. Jones, *Spectrographic Analyses of Byzantine and allied Pottery*, BSA 78 (1983).

45. D. Whitehouse, *Protomaiolica, Faenza 1/6 1980*, σ. 77, πίν. VIIa.

46. S. Patitucci, *Mggeri, Protomaiolica Brindisina, Faenza 1/6 1979*, σ. 241, πίν. LXXXIVa. Σέ πολλά ἀγγειοπλαστικά κέντρα τῆς Ἰταλίας ἐφάρμοζαν τή μαγιόλικη διακοσμητική τεχνική. Εἶχε ἀρχίσει μέ τά λεγόμενα πρωτομαγιόλικά (12ος-13ος αἰ.) καί ἀργότερα μέ τά ἀρχαϊκά μαγιόλικά (τέλος 13ος-15ος αἰ.). Ἀπό τό 16ο αἰ. πληθαίνουν τά ἀναγεννησιακά μαγιόλικά.

RÉSUMÉ

CÉRAMIQUE BYZANTINE A ARTA

Les fouilles archéologiques dans la ville moderne d'Arta, ont mis à jour des sites urbaines et funéraires de l'époque où la ville fut la capitale du despotat d'Épire (1204-1449).

Les trouvailles en céramique datées notamment du 13ème siècle, proviennent selon toute vraisemblance d'ateliers locaux.

La forme des vases ainsi que la décoration, exclusivement picturale, aux couleurs vertes et noires, les différencient nettement des céramiques de provenance d'autres centres byzantins contemporains d'art céramique.

ANG. VAVYLOPOULOU-CHARITONIDOU